

ПОХОВАЛЬНЕ ЗА ПРИЗНАЧЕННЯМ ПОХОДЖЕННЯ СКУЛЬПТУРИ

Анотація. Аналізується зв'язок між походженням скульптури та поховальним культом. На прикладі багатьох артефактів, а також етнографічного матеріалу автор доводить тезу про первісне використання скульптури як важливого елемента в поховальних обрядах. На підставі композиційного аналізу артефактів первісної скульптури автор пропонує розглядати їх такими, що зображують жінок у лежачому положенні на спині. Таке первісне положення змушує вважати фігури двійниками людей, які пішли із життя. Отже, скульптура доби пізнього палеоліту має безпосередній стосунок до поховального культу первісної людини. Від доби пізнього палеоліту в Україні до середньовіччя у тюркомовних народів і мала пластика, й монументальна скульптура скрізь пов'язана з поховальним культом.

Ключові слова: тіло, скульптура-двійник, антропоморфний, душа, паралельний, поховальний культ, пластика.

Аннотация. Анализируется связь между вопросами происхождения скульптуры и погребальными культурами. На примере многочисленных артефактов скульптуры, а также этнографическом материале автор доказывает, что первичное использование скульптуры было важнейшим элементом в погребальных обрядах. Анализируя первые артефакты скульптуры первобытного общества, автор предлагает считать их изображениями лежащих на спине женщин. Это свидетельство тому, что изображены двойники умерших людей. Таким образом, скульптура позднего времени палеолита связана с погребальным культом первобытного человека. От этого времени и до средних веков у тюркоязычных народов и малая пластика, и монументальная скульптура неименно связаны с погребальными обрядами.

Ключевые слова: тело, скульптура-двойник, антропоморфный, душа, паралельный, погребальный культ, пластика.

Summary. The article is devoted to the problem of connection between the origin of sculpture and funeral cult. With the help of many different examples of sculpture artifacts and ethnographic materials the author proves his own idea of origination of sculpture as the very important part of funeral cult. The author analyses the composition

of late Paleolithic women statuettes and considers that they were designed for horizontal observation. So, all women sculptures of the late Paleolithic period are lying on the back. Such position and some additional circumstances tell us that these statuettes present dead women. First of all, these sculptures present very fat or very thin old women. D. Zelenin in 1936 considered that all those sculptures presented image of sick women after their death. Another famous soviet scholar A. Okladnikov also wrote about Yakut tradition to make a woman's twin-toy after her death. The author of the article wrote about connection between early funeral cult and late Paleolithic sculptures in his book "Stone's memory of Ukraine" (2008) for the first time. In this article the author gives several supplementary evidences of his hypothesis. The very important argument is the position of the head of all these women sculptures. The head has very noticeable bend to the chest. The same position of the head may be only when position of the body is on the back and under the head the pillow or another object is arranged. The author is the first, who explained this peculiarity of the late Paleolithic sculpture composition. There are some very realistic Paleolithic sculptures which have got flat buttocks. The same buttocks can be seen only when the man or woman lays on the back for a long time. Position of hands of all sculptures is also very important. Hands usually are placed on the chest or on the stomach. The same position of hands can be seen on the body of dead human being. The last argument is: all sculptures don't have any image of face. There are no eyes, no noses, and no mouths. The same situation can be seen among traditions of many peoples with the taboo against reproduction of the face of dead human being. So, all these evidences, in the author's opinion, prove that all late Paleolithic sculptures show us images of dead women. The author also shows that not only during Paleolithic period, but after it sculpture is connected with funeral cult. Sculptures – twins of dead human beings were found in Near East (Tell-es-Savanna, Kathna in Syria), in the Carpathians region (Keresh culture), in the east and south of Ukraine and the Crimea in the funeral cult of Sarmat culture. Small plastic and monumental sculptures of all those peoples have got straight relation to their funeral cults. Especially it concerns the peoples of the North of Siberia and Central Asia.

Keywords: body, sculptures-twins, anthropomorphic, soul, parallel, funeral cult, plastic arts.

Питання щодо первісного призначення скульптури є одним із головних питань первісного мистецтва. Від того, чи буде знайдено відповідь на це запитання, залежить, можливо, розв'язання багатовікової загадки походження образотворчої діяльності й, зрештою, образотворчого мистецтва.

Метою статті є виявлення безпосереднього зв'язку між скульптурою, що належала первісним

городам, і їхніми поховальними культурами. На думку автора, цей зв'язок не просто існує, але є головним у призначенні скульптури саме для поховальних обрядів. **Виклад матеріалу.** Початок скульптури як окремого виду образотворчої діяльності слід вести, за загальноприйнятою історіографією, від доби пізнього палеоліту. Сьогодні у світі відомо 500 одиниць зразків невеличкої за

розмірами, палеолітичної антропоморфної скульптури. Розповсюджені вони на значній території від країн Західної Європи до Східного Сибіру, що дає підстави для тези про системне явище доби становлення неоантропу. Серед цих скульптур є справжні шедеври, як, наприклад, зображення жінок з Віллендорфа (Австрія) або Гагаріно (Росія). Є серед них й унікальні знахідки з України — скульптури зі стоянки в Мізині Чернігівської області, які не мають аналогів у світі.

Науковці дотримуються різних думок щодо призначення цих скульптур у повсякденному побуті первісної людини. Більшість дослідників вважають, що зображення “палеолітичних Венер” — це ніщо інше як зображення матері-засновниці роду, поняття, яке виникає під час формування матриархальних уявлень (П. П. Єфименко, В. І. Равдонікас, О. В. Арциховський, З. О. Абрамова, А. Д. Столяр, В. Н. Станко та інші). Деякі вчені вважали ці зображення образами виконавців мисливських магічних обрядів (С. М. Замятін, О. С. Гущин, О. Ф. Анісімов). Видатний радянський вчений С. О. Токарев убачав у них зображення “хазяйки вогнища”, а французький дослідник Ж. Дешале — “охоронців могили”. Негативною щодо призначення скульптур була думка видатного дослідника А. Леруа-Гурана, який був категоричний у висновку, що визначити призначення цих зображень узагалі неможливо [31, 123].

На думку російського дослідника Д. К. Зелєніна, скульптури призначались для розміщення в них духів хвороби: потворно товсті фігури палеолітичних статуєток зображали вагітних жінок, а іноді хворих на водянку, пухлини окремих частин тіла тощо. Дуже худорляві фігури зображали хворих на туберкульоз та виснаження. Статуєтки мали зображати жінок, померлих від хвороб чи старості, а хвороба чи старість мали відбитися на їх зовнішньому вигляді. А отже і на реалістичному їх зображенні” [10, 262]. На зв’язок палеолітичних скульптур з поховальним обрядом, крім Д. К. Зелєніна та Ж. Дешале, також вказує О. П. Окладников, посилаючись на традиції якутів, у яких після смерті дівчат або жінок їх тривимірні зображення виготовляють для розміщення у скульптурах духів померлих [22, 48]. Крім уже названих, існують ще гіпотези щодо відображення естетичних уявлень первісної людини, еротичного походження фігурок, деякі інші, які, на нашу думку, занадто зухвало переносять сучасні

уявлення і психологію сучасної людини на умови первісного суспільства.

На радше інтуїтивному здогаді Д. К. Зелєніна про те, що скульптурні зображення присвячені померлим, автор публікації і засновувався у власних доказах щодо первісного призначення скульптури, зокрема як замісника тіла померлої людини у поховальних діях [23, 294]. У пошуках доказів про поховальне призначення первісної скульптури доби пізнього палеоліту вивчено, насамперед, саму скульптуру. Серед декількох сотень відомих сучасній науці палеолітичних скульптур справді переважають зображення літніх жінок різної статури. Саме зображень жінок, оскільки нащадки добре були знайомі з матір’ю і навряд чи знали батька внаслідок проміскуїтету, й зображали саме тих, чия смерть була тяжкою втратою. Щодо статури, то переважають або товсті, або худорляві фігури жінок. Доволі рідко трапляються середні форми тіла, хоча, як відомо, людина може померти в різному віці. З. О. Абрамова [1, 55] привертає увагу до доволі дивного положення тіла більшості скульптур, якщо на них дивитись у профіль. Майже у всіх фігур голови нахилені вперед і вниз. До того ж у деяких фігур у профіль помітні сплюснені сідниці, що буває у людини лише тоді, коли вона довго перебуває у положенні на спині. Поєднавши це спостереження з положенням голови, зроблено висновок, що більшість палеолітичних скульптур зображає людей, які знаходяться у положенні лежачи з підкладеним під голову предметом. Автор ніде не зустрічав подібного простого пояснення (*рис. 1, 2*). У вчених також немає пояснень, чому в усіх фігур руки складені на грудях або на животі чи простягнуті вздовж тіла і вкрай рідко підняті до обличчя. Проте таке положення рук характерне для небіжчиків майже в усіх народів і за всіх часів. Саме подібні положення рук спостерігаємо в людини, коли вона лежить на спині. Також немає логічних пояснень, чому майже всі жінки зображені оголеними й майже в усіх відсутні риси обличчя, а інколи обличчя навмисно закрито волоссям, як, наприклад, у Венери з Віллендорфа. Якщо припустити, що одяг цим жінкам був не потрібен, а обличчя не зображувалось навмисно внаслідок табу, то висновок один: палеолітичні зображення жінок є зображеннями людей, які пішли із життя. Не менш цікавими є місця знахідок палеолітичних скульптур. З. О. Абрамова зазначила, що більшість скульптур доби пізнього палеоліту зна-

йдено “похованими” в ямках у горизонтальному положенні. Так, на стоянці Костьонки (Росія) 76 із 102 скульптур та їх фрагментів знайдено в різних ямках і заглибленнях [2, 70]. М. Гвоздовер реконструювала подібне “поховання” [7, 53–56]. На прикладі знайдених на стоянці Костьонки I фігурок, захованих у ямках, які відтворювали форму могили (підлога та стіни вкривались шаром вохри), дослідниця встановила факт ритуального поховання скульптури-двійника померлої людини. Скульптура, так само, як і небіжчик, вкривалася шаром вохри. Вкриті вохрою кістяки та могили відомі й за доби мезоліту, й неоліту, й енеоліту, й доби бронзи.

Поява перших скульптур збігається за часом виникнення паралельних поховань доби пізнього палеоліту. Подібні паралельні поховання відомі й у пізніші часи. Російська дослідниця О. В. Антонова зазначає, що серед поховань Самарської культури в Тель-ес-Савана є багато таких, у яких знайдені скульптурні двійники людини, але відсутні кістки померлого, тобто йдеться про умисне поховання скульптури-двійника [4, 140–141]. Не менш цікавими є численні факти про скульптури-двійники, що були сховані поряд з померлим, а не в окремому похованні. Водночас зображені на скульптурі прикраси повністю повторювали прикраси, знайдені на небіжчику [4, 110]. Є вони серед пам'яток доби неоліту й в Україні, зокрема, серед знахідок культури Кереш [17, 210–211]. Такий значний діапазон поширення паралельних поховань від Карпатського регіону до Близького Сходу беззаперечно свідчить про глобальність цього явища. Але факти про “поховання” кам'яних двійників людини не обмежуються ні добою пізнього палеоліту, ні добою неоліту. За часів енеоліту на теренах України спостерігаємо багато прикладів знахідок антропоморфних скульптур у похованнях людини. Водночас уперше на теренах України з'являється монументальна кам'яна скульптура. Визначене явище подібної монументальної скульптури першими демонструють пізні трипільські, так звані усатівські племена, які мешкали в південно-західному регіоні країни. Саме в похованнях усатівців знайдена перша в Україні кам'яна голова людини.

За доби енеоліту значно врізноманітнюються поховальні звичаї. Кам'яні звалища доби неоліту змінюються першими курганами, навколо яких з'являються і перші кам'яні крєпиди. Перші кургани на теренах сучасної України з'являються над

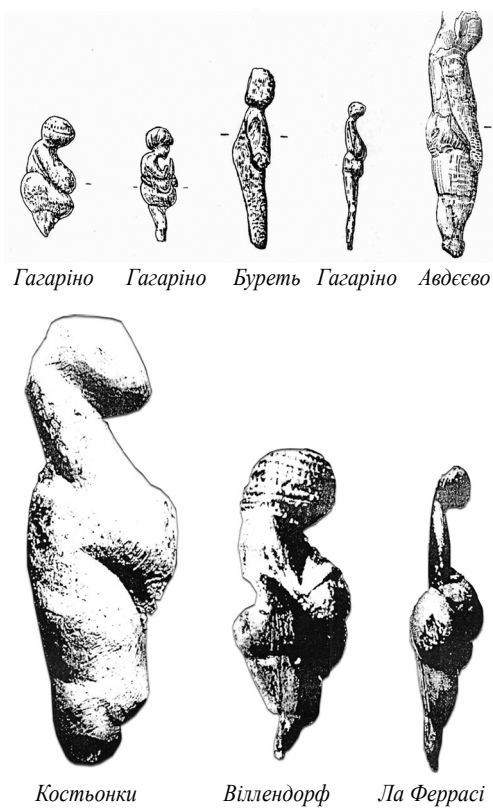

Рис. 1. Порівняння профільних зображень палеолітичних “Венер”

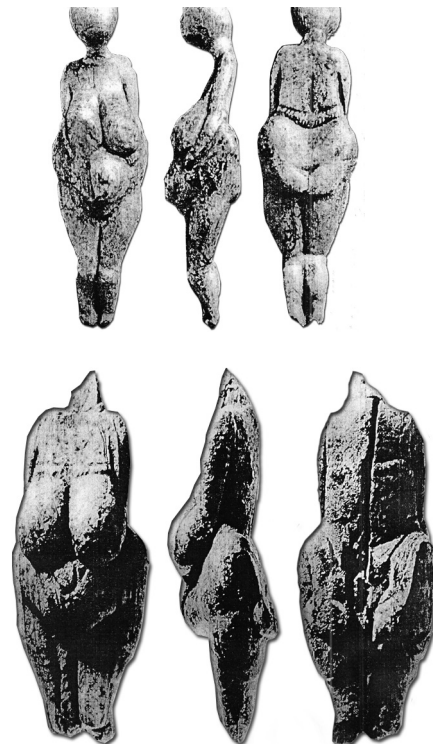

Рис. 2. Палеолітичні “Венери” зі стоянки Костьонки I

похованнями населення скелянської культури, яке належало до скотарських племен. І хоча то були невеликі, у вигляді кільця в плані, земляні пласкі зверху споруди, інколи обкладені каменем, у них уже можна вбачати майбутні величезні поховальні кургани скіфів. Змінюється і положення небіжчика в могилі. На відміну від неолітичних поховань у випростаному положенні, скелянські поховання репрезентують обряд у скорченому положенні небіжчика на спині з випростаними або підігнутими руками, кисті яких складено на животі, а ноги зберігали первісне положення колінами догори. В могилах активно використовують вохру для фарбування стінок поховань (як у похованнях кеміобинських і ямних племен). За даними Д. Я. Телегіна, саме з початку доби енеоліту в похованнях з'являється їжа в глиняних посудинах [25, 16]. Це також є свідченням суттєвих змін в уявленнях первісної людини про поховальні звичаї.

Більшість пам'яток скульптури доби енеоліту — ранньої бронзи на теренах України (понад 350 артефактів) знайдено або в поховальних спорудах, або поряд з ними. Саме цієї доби антропоморфні зображення поступово переміщуються з поховань на поверхню. З'являються перші зразки антропоморфних стел, які мають у нижній частині шип для встановлення скульптури у вертикальному положенні. Відома реконструкція А. О. Щепинського щодо вертикального розташування антропоморфних зображень із Тірітакі, які належать доби ранньої бронзи в Криму [29, 28]. Скульптурний двійник небіжчика перетворюється на класичний пам'ятний знак по мерлому й досі таким залишається. Порівняно з добою енеоліту — ранньої бронзи кам'яна скульптура за часів середньої та пізньої бронзи зазнає суттєвого занепаду. Вона значно зменшується в розмірах і втрачає доволі високі художні властивості попередньої доби. Зменшується загалом й чисельність артефактів (пізня бронза нараховує всього приблизно трьох десятків пам'яток).

Проте саме ця доба привертає увагу до цікавого явища, притаманного на території України лише катакомбній культурі, наступній після культури ямних племен. Ідеться про так звані катакомбні черепи — сенсаційне відкриття українських археологів останньої третини ХХ ст. Сьогодні їх відомо вже більш ніж 100 екземплярів. На черепках покійних людей за допомогою глини та фарб (переважно

вохри) відновлено риси обличчя небіжчика. Найближчі аналоги цих артефактів можна знайти на неолітичних пам'ятках з Близького Сходу (Сирія та Палестина), а саме модельовані глиною черепи доби неоліту, серед яких є зображення з ретельно відтвореними рисами обличчя та заплющеними очима, які не полишають сумнівів у тому, що зображено саме небіжчика, а не живу людину. Таке своєрідне “модельовання”, можливо, відбувалося й у попередні часи, про що свідчить знахідка з пізньопалеолітичної стоянки в Італії — скелет юнака, постраждалого на полюванні, з італійської печери Арена Кандіда, з “відновленими” за допомогою глини частинами голови та тіла [30, 79]. Паралельні поховання можна знайти і за доби пізньої бронзи (Білозерська культура). На городищі фінальної бронзи “Дикий Сад” (м. Миколаїв, розкопування К. В. Горбенка та Ю. С. Гребеннікова) знайдено антропоморфні кам'яні стели в ямах на глибині близько півметра [8, 83–90]. Існують дані про наявність антропоморфних стел у перекриттях входів до катакомбних поховань і за доби середньої бронзи на південному Дні [13, 262]. Відзначено антропоморфні стели в перекриттях катакомбних поховань і в регіоні Сіверського Дінця [5, 174]. Не менш цікавим фактом слід вважати наявність і за доби середньої бронзи наземних пам'яток по мерлому. У Херсонському обласному краєзнавчому музеї зберігається антропоморфна стела доби середньої бронзи з нижньою частиною у вигляді шипа [6, 74]. Встановлення вертикальних антропоморфних скульптур фіксують з доби ранньої бронзи, проте якість виконання херсонської стели значно перевищує якість відповідних стел із Криму (Тірітака). Час сприяв технічному вдосконаленню майстерності різьбяра і підказав головний закон внутрішнього розвитку скульптури від простих і менш реалістичних за формою об'єктів до складніших і більш реалістичних за формою скульптур. Такий процес спостерігаємо на прикладах надгробків від доби енеоліту — ранньої бронзи до доби середньої бронзи. На теренах України найкращі зразки скульптури цього типу в науці отримали назву ідолів (Керносівський, Федорівський, Наталівський, Верхоріченський, Сватівський та ін.).

Первісні суспільства на теренах України за доби залізного віку пов'язані значною мірою з культурами кіммерійців, скіфів і сарматів. Явище поховальної скульптури та паралельних поховань

притаманні всім цим народам. Кіммерійська скульптура, загальна кількість якої сягає приблизно двох десятків артефактів, має, принаймні на першому етапі, виразний поховальний характер. Ранні горизонтальні кіммерійські стели, знайдені на значній глибині в курганах, майже повністю повторюють форми палеолітичних антропоморфних скульптур при погляді на них у профіль [26, 20]. Порівняння горизонтальних кіммерійських стел і скульптури доби пізнього палеоліту свідчить про паралелі у їх призначенні як двійників померлих людей. Лише обмеженість артефактів кіммерійської скульптури не дозволяє говорити про її інформаційну компоненту, яка суттєво відрізняє цю скульптуру від усіх її попередників [24, 50–55] (рис. 3).

Скіфська скульптурна спадщина України в кількісному та якісному аспектах не має аналогів у світі, незважаючи на той факт, що скіфська цивілізація займала значні території Азії та Європи. На прикладі скіфської скульптурної спадщини можна досліджувати поетапність розвитку скульптури як окремого виду образотворчої діяльності. Скіфська скульптурна спадщина також прив'язана до поховального культу. Про це свідчать місця знахідок скіфських пам'яток. За підрахунками автора, від 30 до 40 усіх скіфських скульптур знайдено або в поховальних скіфських курганах, або поряд з ними. Слід додати, що зіставлення обличчя скіфської скульптурної спадщини промовисто свідчить про індивідуальність кожної скульптури [21, 64–65]. Є приклади паралельних поховань і у сарматів, які змінили скіфів у землях Північного Причорномор'я. Дослідник сарматської культури В. С. Драчук згадує про наявність у сарматських похованнях кам'яних антропоморфних скульптур доволі значних розмірів, розташованих поряд із кістяком померлої людини [9, 105–111] (пригадаймо подібні знахідки за доби неоліту в Сирії та Палестині). Найвищого розквіту скульптура на теренах України досягає за часів античної цивілізації. За підрахунками автора, близько половини всіх античних скульптурних артефактів, знайдених на території України, надгробки. Але антична скульптура демонструє не лише надмогильну пластику, а й зображення богів, портрети, декоративну скульптуру. Саме антична скульптура вперше зуміла повністю звільнитись від монополії свого первісного призначення — бути частинкою поховального культу.

У пізніший за часом існування тюркській спад-

щині середньовіччя також віднаходимо підтвердження поховального за призначенням походження скульптури. У тюркських народів існувала традиція розмішувати над похованнями кам'яні або дерев'яні зображення людини, а також традиція виготовляти ляльку-замісника померлого й робити з нею поховальний обряд тризни [27, 92]. Протягом тризни замісники померлого у вигляді ляльок повинні були їсти та пити поряд з живими. Так встановлювався зв'язок між світом живих і світом померлих. Залишки від подібних тризн знайдено німецькими археологами на чолі з Петером Пфельцнером в Західній Сирії в м. Катна (XVIII ст. до н. е.) [14, 110–123]. У царському палаці в Катні під землею був розбудований окремий комплекс для мертвих. У ньому влаштували спільні тризни живих і мертвих. Відбувалось це в присутності останків померлих предків, похованих саме під житлом живих нащадків. Подібна практика була поширена в давніх часах в різних регіонах світу. Щодо тюрків є запис у Абул-Газі (XVII ст.): “Коли в кого помирав хтось близький, то син чи брат виготовляли схожу на нього статую і, поставивши її у своєму домі, говорили: “Це такий-то з наших близьких; виявляючи йому любов, частину пригощання клали перед нею, цілували її, натирали мазями обличчя, очі і кланялися їй” [3, 76, 140–141]. Про виготовлення тюрками ляльок — замісників померлої людини згадано в киргизькому епосі “Манас”, а дослідник “Манасу” М. Ф. Катанов зазначає: “Кам'яні баби у нинішніх татар (тобто хакасів), урянхійців (тувинців) і монголів шануються не як божество, а як зображення предків” [16, 342]. Є свідцтво про виготовлення тюрками і зображень убитих воро-

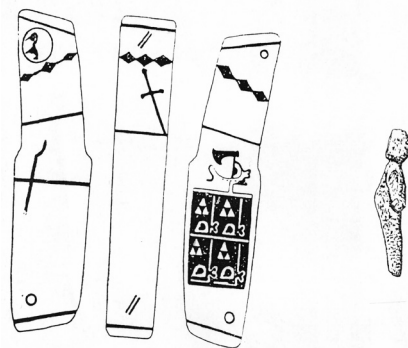

Рис. 3. Порівняння профільних зображень кіммерійської горизонтальної стели з Північного Кавказу (ліворуч) та палеолітичної скульптури зі стоянки Буреть у Сибіру (праворуч)

гів у вигляді каменів-балбалів, які не мали антропоморфних рис, а мали вигляд грубо обробленого каменю. Щось подібне раніше можна спостерігати й у традиціях сарматів, де також є і окремі антропоморфні об'єкти, і грубо оброблені камені. Подібні паралелі в часі й між різними народами (сармати — іраномовні племена) навряд чи можна тлумачити як збіг. Про особливості поховального культу серед тюркомовних народів Г. О. Федоров-Давидов зауважив: “Культ померлого предка пов'язаний, очевидно, з уявленнями про те, що померлий якийсь час існує в образі своєї статуї. Статуя не тільки вмістилище однієї чи кількох душ померлого, а й замісник, двійник його. Є багато етнографічних свідчень того, що після смерті чоловіка робили ляльку, її годували, одягали, вдова спала з нею, а через певний час ляльку захоронювали або відносили на кладовище. Кам'яні статуї — мабуть, такі двійники небіжчика” [27, 92].

Про звичай у монголів виготовлення з повсті ляльок, які зображали померлих, писав свого часу В. Рубрук: “...зображення своїх померлих одягають у коштовні тканини.. у святковий день вони дістають їх і ставлять їх в довкола в домі. ..вклоняються цим зображенням і вшановують їх” [15, 130]. Поширює цю інформацію П. Карпіні: “Вищезгаданим ідолам (лялькам з повсті — *Авт.*) вони (монголи. — *Авт.*) приносять перед усім молоко різної худоби... І щоразу, коли їдять чи п'ють, вони передусім приносять їм частину страв і напоїв” [15, 29].

С. В. Иванов, який вивчав скульптуру народів півночі Сибіру, писав, що вони сприймали власну скульптуру як живу істоту, що може переміщуватись, говорити та робити різні дії [11, 8–9]. А березовські ханти після смерті члена родини робили його зображення з деревини або ганчір'я. Небіжчик, за їх уявленням, не полишав повсякденні справи наче залишався живим. Отже, його перевтілення в ляльку відбулось і лялька стає двійником небіжчика. Цікаво, що обличчя ляльки, тобто обличчя небіжчика, було закрито пластиною. Очевидно, ханти, як і інші народи, мають табу на зображення обличчя померлої людини, принаймні на рівні двійника-ляльки. Через рік таку ляльку-двійника ховали в могилі небіжчика. Такі ляльки-двійники були відкриті в 1969 р. в Хакасії в склепі Таштицької культури [18, 197].

Якути вважають, що грубі антропоморфні зображення (тютьтойе) необхідні для вмістилища

душі померлої людини. Це вже пізніша модифікація поховального обряду, бо для створення двійника небіжчика недостатньо лише зробити його скульптурне зображення, а слід ще втілити в скульптуру душу покійного [12, 577]. На нашу думку, той факт, що в деяких народів Сибіру, наприклад, ненців, існує певна розбіжність в оздобленні й не оздобленні одягом дерев'яної антропоморфної скульптури, що зображає померлих, є, по-перше, свідченням того, що в ненецьких родинах існує ідеологічний розподіл скульптури на “хеке” (ідоли в священних місцях громадського користування) та “с'ядеї” (померлі предки певної родини), перші ідоли не одягались, а другі — ретельно оздоблювались одягом; по-друге, турбота про власних родичів і ставлення до них, як до живих, обґрунтовує висновки щодо первісного призначення скульптури як важливого елемента поховального обряду. Турбота про померлого родича, якого ототожнювали зі скульптурою, ще зберігається, тоді як скульптура, що позбавлена такої турботи, демонструє наступний крок розвитку уявлень людини про першопредків, які перетворились на богів [23, 298]. Ці звичаї можна спостерігати у інших народів Сибіру: ханти, мансі тощо.

За свідченням О. В. Антонова, арамейське слово “париза” позначає меморіальну стелу на могилі, в яку входить душа померлого; також, згідно з Філоном Бібльським, у західних семітів були поширені уявлення про камені, які мають душі [4, 110]. Отже, відтворення образу людини в тривимірному просторі пов'язане з потойбічними уявленнями про можливе повернення душі у фізичну оболонку. Це суголосне тезі А. Ван-Геннепа про життя людини в трьох стадіях, а саме: відокремлення від життя (переміщення у потойбічний світ) повернення через посдання з життям у новій якості [32, 146]. Інакше кажучи, життя — це поступове згасання через ініціації, шлюб і наближення до смерті. Час трауру — це доба переходу до повернення в первісну громаду. Поховальна скульптура, отже, стає важливим елементом уявлень людини про переміщення та повернення душі людини. Як зауважив С. Ю. Новицький, зображення на поховальних каменях має сакральний сенс, тому їх не варто розглядати з матеріального погляду [20, 92–93].

Зображення на поховальних скульптурах може бути і вкрай умовним, як у більшості стел племенямної культури доби енеоліту — ранньої бронзи, але може бути й суто індивідуальним, як у загада-

ній стелі з Херсонського обласного краєзнавчого музею. Проте в кожному випадку йдеться про конкретну померлу людину, а не абстрактний образ.

Наявність двох поховань двійника небіжчика в тривких матеріалах, з одного боку, зайвий раз підтверджує думку вчених про наявність двох паралельних світів у людини, починаючи вже з доби пізнього палеоліту [28, 95], а з іншого боку, підтверджує думку видатного вченого Л. Леви-Брюля про неможливість вести мову про уявлення первісної людини щодо душі. Доречно нагадати наведений ученим приклад з практики племен західноафриканського узбережжя. Згідно з уявленнями аборигенів, існують дві сутності: “кра” та “сраман”. “Кра” існує до народження людини і продовжує існувати після смерті людини. Воно може залишати

тіло на певний час, може переходити з одного тіла до іншого. Стосовно “сраман” — інша справа. Це сутність, яка виникає і починає свою “кар’єру” лише з моменту смерті людини [19, 47–57, 65–67]. “Сраман”, певним аналогом якого можна вважати тінь людини в потойбічному світі, як, наприклад, у давніх греків, на нашу думку, прив’язане саме до двійника померлого. Тоді зрозуміло, чому двійник людини переміщується з-під землі на поверхню: скульптура у вертикальному положенні дає тінь.

Практика встановлення зображень або знаків по померлій людині існує від доби пізнього палеоліту до сьогодення. Наявні артефакти промовисто свідчать про зв’язок скульптури з поховальними культурами на різних теренах та серед різних народів.

Література:

1. *Абрамова З. А.* Палеолитическое искусство на территории СССР. Свод археологических источников / З.А.Абрамова. – М.-Л., 1962.
2. *Абрамова З. А.* Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии / З.А.Абрамова. – М.-Л., – 1966.
3. *Абул-Гази.* Родословное дерево тюрков. Сочинение хивинского хана / Абул-Гази; пер. и предисл. Г. С. Саблукова. – Казань, 1906.
4. *Антонова Е. В.* Обряды и верования первобытных земледельцев Востока / Е. В. Антонова. – М., 1990.
5. *Братченко С. Н.* Северскодонские катакомбные погребения на реке Красная / С. Н. Братченко, М. Л. Швецов // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 170–181.
6. *Братченко Т. Г.* 120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею / Т. Г. Братченко // Гілея. – Херсон, 2010. – № 4. – С. 126.
7. *Гвоздовер М. Д.* Типология женских статуэток Костенковской палеолитической культуры / М. Д. Гвоздовер // Вопросы антропологии. – Вып. 75. – 1985. – С. 27–66.
8. *Горбенко К. В.* Исследование нового ритуально-культурного помещения городища финальной бронзы “Дикий Сад” / К. В. Горбенко // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т. 3. – С. 83–90.
9. *Драчук В. С.* Новые антропоморфные стелы с единичными сарматскими тамгами / В. С. Драчук // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1972. – № 130. – С. 105–111.
10. *Зеленин Д. К.* Культ онгонов в Сибири / Д. К. Зеленин // Труды Института антропологии, археологии и этнографии. – Т. XIV. Этнограф. сер. – Вып. 3. – 1936. – С. 260–265.
11. *Иванов С. В.* Скульптура народов севера Сибири XIX – первой половины XX в. / С. В. Иванов. – Л., 1970.
12. *Иванов С. В.* Материалы по изобразительному искусству народов Сибири XIX – начала XX в. / С. В. Иванов. – М. – Л., – 1954.
13. *Ильюков Л. С.* О нижнедонских каменных стелах эпохи средней бронзы / Л. С. Ильюков // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 259–272.
14. *Карен Е. Ланге.* Культ мертвеца. Древняя гробница в Сирии / Е. Карен Ланге // National Geographic (Украина). – Февраль. – 2005. – С. 110–123.
15. *Карпини П.* Путешествие в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука / П. Карпини, В. Рубрук. – М., 1957. – С. 217.
16. *Катанов Н. Ф.* Опыт исследования уренхийского языка с ука-
- занием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня / Н. Ф. Катанов. – Казань, 1903.
17. *Котова Н. С.* Побут та господарство. Духовна культура / Н. С. Котова // Давня історія України. – К., – 1997. – Т. I. – Гл. 4. – Розділ IV. – С. 210–211.
18. *Кызласов Л. П.* Археологические открытия 1969 года / Л. П. Кызласов. – М., 1970. – С. 180–201.
19. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль. – М., 1930. – С. 417.
20. *Новицкий Е. Ю.* Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов северо-западного Причерноморья / Е. Ю. Новицкий. – Одесса, 1990.
21. *Одербинский Ю. В.* Скіфо-сарматська кам’янорізна пластика українських земель / Ю. Одербинский. – Миколаїв, 2010.
22. *Окладников А. П.* Якутия до присоединения к русскому государству / А. П. Окладников // История Якутской АССР. – М.-Л., 1955. – Т. I. – С. 235.
23. *Росляков С. М.* Кам’яна пам’ять України / С. М. Росляков. – Миколаїв, 2008.
24. *Росляков С. М.* Горизонтальні кіммерійські кам’яні стели, як перша фаза розвитку монументальної поховальної кіммерійської скульптури / С. М. Росляков // Походження скульптури. – Миколаїв, 2011. – С. 89.
25. *Телегин Д. Я.* Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи европейской части СССР / Д. Я. Телегин // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 16.
26. *Тереножкін О. І.* Кіммерійські стели / О. І. Тереножкін // Археологія. – 1978. – № 27. – С. 19–27.
27. *Федоров-Давыдов Г. А.* Искусство кочевников и Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1976.
28. *Филиппов А. К.* Происхождение изобразительного искусства / А. К. Филиппов. – СПб., 1997.
29. *Щетинський А. О.* Антропоморфні стели північного Причорномор’я / А. О. Щетинський // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 26–42.
30. *Veuiil H., Lautier R.* Les Homes de la pierre ancienne. – Paris, 1951. – P. 219.
31. *Leroi-Gourhan A.* Les religieux de la Préhistoire (Paléolithique). – Paris, 1964. – P. 240.
32. *Van-Gennep A.* Le folklore du Dauphine (Isere) / A. Van-Gennep. – Paris., 1932. – P. 217.